

An Explanation of the Meanings of “*Law*” with a Focus on the Meaning of “*Tamanni*,” Along with Evidence from the Holy Quran

Seyed Ali Mirlohi¹

Received: 2025/03/27 • Revised: 2025/06/05 • Accepted: 2025/06/19 • Published online: 2025/06/29

Abstract

One of the particles in the Arabic language that is used with both conditional and non-conditional meanings is the particle *law* (لَوْ). This article discusses the various meanings of *law*, including past-tense condition, future condition, and the *law* that functions like a verbal noun. Special emphasis is placed on one of its meanings—*tamanni* (wish/desire). It is shown that although grammarians have called it a “verbal-noun particle” (*harf masdari*) that does not actually yield a verbal noun through interpretation, they have not pointed out that semantically it conveys the meaning of wishing. This is especially the case when it is used with the verb *wadda* (to wish/like) or its derivatives, as mentioned in grammar and parsing books—details that exceed the scope of this paper. Using a descriptive–analytical and library-based method, and relying on Quranic verses, the views of commentators, scholars of Arabic literature, and the author’s own grammatical-parsing analysis, this article seeks to

1. Retired Professor, Department of Arabic, Faculty of Languages, University of Isfahan, Iran.
mirlohi_r@yahoo.com

* An Explanation of the Meanings of “*Law*” with a Focus on the Meaning of “*Tamanni*,” Along with Evidence from the Holy Quran. *Studies of Quranic Sciences*, 7(2), pp. 159-178.
<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.69936.1329>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Research Institute, Qom, Iran

© 2025 "authors retain the copyright and full publishing rights"

highlight the meaning of wishing conveyed by *law* in selected verses. It also attempts to remove the need for assuming ellipses or engaging in forced interpretations of meaning.

Keywords

Verbal-noun particle, *tamanni*, parsing, exegesis, interpretation.

Extended Abstract

Indeed, the Noble Quran, this divine book, is described by Imam Ali (peace be upon him) as a sea whose water-bearers cannot empty it: “A sea that those who draw from it cannot exhaust” (Nahj al-Balagha, Sermon 198). And as the Lord of all worlds says: “Indeed, We have sent down the Reminder, and indeed, We will be its guardian” (Al-Hijr, 9). One of the particles in the Arabic language used with both conditional and non-conditional meanings is *law* (لو). This article discusses the use of *law* in various senses, including past-tense condition, future condition, and the *law* functioning as a verbal noun (*law masdari*). Special emphasis is placed on one of its meanings—*tamanni* (wish/desire). It is shown that although grammarians have called it a “verbal-noun particle” that does not yield a verbal noun through interpretation, they have not noted that semantically it conveys the meaning of wishing, especially when it is used with the verb *wadda* (to wish/like) or its derivatives, as mentioned in grammatical and parsing books—details which are beyond the scope of this article.

Using a descriptive–analytical and library-based method, and relying on Quranic verses, the views of commentators, scholars of Arabic literature, and the author’s own grammatical-parsing analysis, this article seeks to highlight the meaning of wishing conveyed by *law* in selected verses, while eliminating the need for assuming ellipses or forced interpretations of meaning.

This article discusses the use of *law* in various senses:

- 1. Past-tense condition:** This conveys causality between two clauses following *law* in the past tense. In this respect, it differs from *in* (إن) al-shartiyya, which establishes causality between two clauses following *in* in the future tense.

۱۶۰
مِظَالُ الْعَالَمِ
سَالِ هُنْتُمْ
شماره ۲، ۱۴۰۴

2. **Future condition:** Here, *law* indicates a conditional meaning in the future but is not a jussive particle, unlike *in al-shartiyya*, which requires jussive mood.
3. **Verbal-noun *law*:** Unlike the verbal-noun particle *an*, *law* as a verbal-noun particle does not govern the subjunctive.
4. **Law conveying the meaning of wishing in expressing a future condition:** For example, the verse: “*If only there were for us a return, and we would be among the believers*” (Surah Shu‘ara, 102).

In this article, verse 6 of Surah An-Nisa was also discussed. It was noted that grammarians and Quranic parsers have interpreted *law* in this verse as meaning “*sharafu wa qarabu tark ad-dunya*” (i.e., “they were near to leaving this world”). The author, however, argued that such an interpretation is unnecessary because *law* in the verse functions as a future conditional particle. The conditional verb is *taraku*, and its corresponding result is *khafu ‘alayhim*.

Regarding the verbal-noun *law*, it was noted that it most often occurs after the verb *wadda* or *yawadda* and its derivatives, and it conveys the meaning of *tamanni* (wish/desire).

The meaning of *law* as *tamanni*—the main focus of this article—is used in Quranic verses such as “*Law kanu ya‘lamun*” (Al-Baqarah, 102–103) and *Zumar*, 26, among others. Some commentators and grammarians have treated *law* in these verses as conditional and attempted to assume a missing response for them. The author, however, proposed a new interpretation, demonstrating that these verses and similar ones do not require a response. Rather, *law* here simply conveys the meaning of wishing, as in “*if only they knew*”, and similar expressions.

بيان معانى «لو» مع التركيز على معنى «التمنى» وعرض أمثلة من القرآن الكريم

السيد على ميرلوحى

تاريخ الإستلام: ٢٠٢٥/٠٣/٢٧ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٦/٠٥ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٦/١٩ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٦/٢٩

الملخص

يُعدّ حرف «لو» من الحروف المستخدمة في اللغة العربية للدلالة على الشرط وغير الشرط. وتناقش هذه المقالة استخدامات حرف «لو» في معانٍ متعددة، بما في ذلك الشرط في الماضي، والشرط في المستقبل، وكذلك «لو» المصدرية، مع التركيز على أحد معانيه الرئيسة وهو «التمنى»، مع توضيح هذا المعنى وبيانه تفصيلاً. على الرغم من أن علماء النحو قد أطلقوا على «لو» من حيث الإعراب اسم "حرف المصدر" بمعنى أنها لا تؤوّل إلى المصدر، إلا أنهم لم يسيروا إلى أن هذا الحرف، من حيث المعنى، يفيد معنى التمنى، لا سيما عند استخدامه مع الفعل «ودّ» (كان يحب) أو غيره من مشتقاته، كما ورد في كتب النحو والإعراب، وهو ما لا تتسع له هذه المقالة. في هذه المقالة، ومن خلال المنهج الوصفي-التحليلي والطريقة المكتبية،

١٦٢
مِثَالُ الْعَالِي
سَالِ هُنْتُمْ، شَمَارُهُ ١٤٠٤.٢

١. أستاذ متقاعد في قسم اللغة العربية، كلية اللغات، جامعة أصفهان، إيران.

mirlohi_r@yahoo.com

* للاستشهاد بهذا المقال: ميرلوحى، السيد على. (١٤٠٤ هـ ش). بيان معانى «لو» مع التركيز على معنى «التمنى» وعرض أمثلة من القرآن الكريم. دراسات علوم القرآنية، ٧(٢)، صص ١٥٩-١٧٨.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.69936.1329>

الناشر: المعهد العالى للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران.

© ١٤٠٤ «حقوق الطبع والنشر محفوظة للمؤلفين بشكل كامل»

واستناداً إلى آيات القرآن الكريم، وآراء المفسرين وعلماء الأدب العربي، والتحليل النحوي والإعرابي للمؤلف، سعى إلى التركيز بشكل أكبر على معنى التمني لحرف «لو» في الآيات المختارة، مع إزالة أى إلزام بالنظر في المحذوف أو التكلف في المعنى.

الكلمات المفتاحية

حرف المصدر، التمني، الإعراب، التفسير، التأويل.

بیان معانی «لو» با تکیه بر معنای «تمنی» و بیان شواهدی از قرآن کریم

سیدعلی میرلوحی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۷ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

چکیده

یکی از حروفی که در زبان عربی در معنای شرط و غیر شرط کاربرد دارد حرف «لو» است. در این مقاله از کاربرد حرف «لو» در معانی مختلف بحث شده است، از جمله شرط در زمان ماضی، شرط در آینده و «لو» مصدری، و روی یکی از معانی آن که «تمنی» است تأکید شده و بیان شده است؛ هرچند دانشمندان نحو از نظر اعراب آن را حرف مصدری نامیده‌اند که به تأویل مصدر نمی‌برد، اما به این نکته اشاره نکرده‌اند که از نظر معنی مفید معنای تمنی می‌باشد؛ به‌ویژه آن‌گاه با فعل «ودّ» (دوست داشت) و یا سایر مشتقات آن به کار رود که در کتاب‌های نحو و اعراب بیان شده و این مقاله گنجایش آنها را ندارد. در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای با استناد به آیات قرآن کریم، نظر مفسران و دانشمندان ادبیات عرب و تحلیل اعرابی نحوی نویسنده، سعی شد معنای تمنی «لو» در آیات منتخب بیشتر مد نظر قرار گیرد و الزام به در نظر گرفتن محذوف و تکلف در معنا نیز برطرف شود.

کلیدواژه‌ها

حرف مصدری، تمنی، اعراب، تفسیر، تأویل.

۱. استاد بازنشسته گروه عربی، دانشکده زبان، دانشگاه اصفهان. ایران.

mirluhi_r@yahoo.com

* میرلوحی، سیدعلی. (۱۴۰۴). بیان معنای «لو» با تکیه بر معنای «تمنی» و بیان شواهدی از قرآن کریم. مطالعات علوم قرآن، ۲۷(۲)، صص ۱۵۹-۱۷۸.

<https://doi.org/10.22081/jqss.2025.69936.1329>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.

© ۱۴۰۴ «حق تألیف و حقوق کامل انتشار برای نویسندگان محفوظ است»

مقدمه

به راستی قرآن کریم، این کتاب آسمانی، بنابر گفتار امیرالمؤمنین علی علیه السلام دریایی است که آب برندگان آن را خالی نمی کنند؛ «بحرٌ لا ینزفه المستنزون» (نهج البلاغه، خطبه ۱۹۸) و همان گونه که پروردگار جهانیان می فرماید: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ؛ بی تردید ما این قرآن را به تدریج نازل کرده ایم و قطعاً نگهبان آن خواهیم بود» (حجر، ۹). این معنا را جلال الدین محمد بلخی معروف به ملای رومی در بیت های زیر بیان داشته است:

مصطفی را وعده داد الطاف حقّ	گر بمیری تو نمیرد این سبق
من کتاب و معجزت را حافظم	بیش و کم کن را ز قرآن مانعم
من تو را اندر دو عالم رافعم	طاعنان را از حدیث دافعم
کس نتاند بیش و کم کردن درو	تو به از من حافظی دیگر مجو
ای رسول ما تو جادو نیستی	صادقی هم خرقه موسیتی
تا قیامت باقیش داریم ما	تو مترس از نسخ دین ای مصطفی

(جلال الدین محمد بلخی، ۱۳۶۶، ص ۴۴۲)

در این مقاله، معنای «لو» و «لَوْ» به معنای تمنی بررسی می شود.

۱. بیان معانی «لو»

۱-۱. شرط در ماضی

یکی از معانی «لو» شرط در ماضی است؛ یعنی برقراری سببیت و مسببیت میان دو جمله بعد از کلمه «لو» در زمان گذشته. از این جهت با «إِنْ» شرطیه مغایرت دارد؛ زیرا «إِنْ» برای برقراری سببیت و مسببیت میان دو جمله بعد از «إِنْ» در زمان آینده است؛ از این رو گفته اند شرط به «إِنْ» بر شرط به «لو» مقدم است؛ زیرا زمان آینده بر زمان ماضی مقدم است؛ هنگامی که می گویی «إِنْ جِئْتَنِي غَدًا أَكْرَمْتُكَ» اگر فردا نزد من آیی، تو را اکرام می کنم، هنگامی که زمان فردا سپری شود و نیاید، می گوی: «لَوْ جِئْتَنِي أَمْسَ أَكْرَمْتُكَ»

۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۶۷؛ ابن هشام انصاری، ۱۴۱۰ق، ص ۳۴۴).

۲-۱. مبین شرط در زمان آینده بدون اعمال جزم

دومین معنای «لو» این است که مبین شرط در زمان آینده است، ولی عامل جزم نیست، برخلاف «إن» شرطیه که عامل جزم است، شاهد این معنا، آیه شریفه زیر است:

«وَلِيُخْشِ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْقِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا؛ و کسانی که اگر پس از خود فرزندانی ناتوان باز گذارند بر [بینوایی و تباه شدن] آنان بیمناکند باید [در باره یتیمان] بترسند و از خدا پروا کنند و سخنی راست و استوار گویند- و روشم، درست بیش گیرند» (نساء، ۹).

«وَلْيُخَشَّ» صیغه امر غائب است، و خطاب آن متوجه کفیلان ذریّه (فرزندان) ناتوان است. «الذین» با صله اش فاعل «وَلْيُخَشَّ» می باشد. در داخل صله، «لو» - که مفید شرط در مستقبل است - قرار دارد. کلمه «ترکوا» فعل شرط و کلمه «خافوا علیهم» جزای شرط می باشد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۰۴؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۶۷؛ ابن هشام انصاری، ۱۴۱۰ق، ص ۳۴۴).

نظر به این که اگر معنای فعل «تَرَکوا» خود معنای ترک منظور شود، پس از ترک (به جای گذاردن و رفتن از دنیا) اوصیا (کفیلان فرزندان ناتوان) هم زنده نخواهند بود. بنابراین مفهوم «ترکوا» به «شارفوا» یا «قاربوا» = نزدیک شدند و در دمام وفات قرار گرفتند، برای «ترکوا» محقق می شود.

به تصور نگارنده مفسران و اعراب‌گذاران قرآن کریم که «لو ترکوا» را به تأویل «لو شارفوا، و قاربوا» (اگر نزدیک شوند به رفتن از دنیا) برده‌اند، چنین پنداشته‌اند که «لو» در آیه شریفه مذکور برای شرط در ماضی است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۰۴؛ درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۱۶۷)؛ درحالی که «لو» در آیه یادشده برای شرط در زمان آینده است و نیازی به تأویل «شارفوا و قاربوا الترتک» ندارد؛ بنابراین معنای آیه فوق چنین می‌شود: و باید از

خدا بترسند کسانی که اگر بعد از خود فرزندان را بجای گذارند، نگران‌شان هستند، پس از خدا بترسند و سخنی درست بگویند.

اکنون برای توضیح بیشتر تعدادی از آیات کریمه‌ای که دارای «لو» در معنای شرط در آینده است ذکر می‌کنیم.

«... وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرْوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ؛ توجه: کسانی که [با گزیدن بت‌ها به خود] ستم نموده‌اند، اگر می‌دانستند هنگامی که عذاب را مشاهده می‌کنند تمام نیروها از آن خداست، و خدا سخت کیفر است» (بقره، ۱۶۵).

زمخشری ذیل آیه مذکور می‌گوید: اگر کسانی که به سبب شرک به خدای تعالی مرتکب ظلم بزرگی شده‌اند می‌دانستند که همه قدرت از آن خداست، همانا حسرت و پیشیمانی به آنان دست می‌داد که قابل وصف نباشد (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۲۶).

علامه طباطبایی در تفسیر و توضیح آیه یادشده می‌نویسد: «لو» در آیه مذکور به معنای «تمنی» است و معنای آن چنین است: «کاش آنان در دنیا روزی را می‌دیدند و می‌نگریستند که همه قدرت در دست خداست، و آنان (مشرکان) خطا کردند که چیزی از قدرت را برای شریکان بت‌پرست خود قرار داده بودند (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۴۱۵).

محبی‌الدین درویش در تفسیر و توضیح آیه یادشده می‌نویسد: جواب «لو» حذف شده، و آن عبارت است از: «لَرَأَيْتَ عَجَباً؛ هر آینه امر عجیبی را می‌بینی» (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۳). طبرسی در بیان وجه سوم از وجه فتحه «أَنَّ» در آیه شریفه یادشده به حذف جواب «لو» اشاره نموده و گفته است: «إِنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً» در تقدیر «لَرَأَيْتَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً؛ همانا می‌بینی که همه قدرت از آن خداست» است؛ بنابراین معطوف است به جواب محذوف که مفسران و نحویان قرآن کریم عبارت «لَرَأَيْتَ عَجَباً؛ همانا امر عجیبی را می‌بینی» و امثال آن را ذکر کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۵۵).

«وَلَوْ تَرَى إِذْ وَفَقُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ

الْمُؤْمِنِينَ؛ وای کاش [منکران را] هنگامی که بر آتش عرضه می‌شوند، می‌دیدید که می‌گویند: کاش باز گردانده می‌شدیم و [دیگر] آیات پروردگارمان را تکذیب نمی‌کردیم و از مؤمنان می‌شدیم» (انعام، ۲۷). درویش می‌گوید: «لو» شرطیه است و جواب آن به سبب وضوح حذف شده و تقدیر آن چنین است: لَرَأَيْتَ شَيْئاً مَذهَلاً عَظِماً؛ همانا چیزی مدهوش‌کننده و بزرگ می‌دیدید (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۸۹).

طبرسی در تفسیر آیه فوق می‌نویسد: جواب «لو تری» محذوف است و تقدیر آن چنین است: لَرَأَيْتَ امراً هَلاکاً؛ اگر می‌دیدید آن زمانی که بر آتش باز داشته می‌شوند همانا امری وحشتناک را می‌یافتی؛ مانند این آیه شریفه است آیه «وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ...» (رعد، ۳۱) که حذف جواب «لو» در این گونه موارد برای بیان عظمت و شکوه موضوع است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۴۴۹) مانند گفتار امرؤالقیس که می‌گوید:

«وَجَدْتُ لَوْ شِئْتُ أَنَا رَسُولُهُ ... سِوَاكَ وَلَكِنْ لَمْ نَجِدْ لَكَ مَدْفَعاً؛ اگر سفیر جز تو نزد ما می‌آمد [او را نمی‌پذیرفتیم]، ولی چاره‌ای برای ردّ سفیر تو نداریم» (ابن فارس، ۱۴۱۸ق، ص ۱۹۷).

«وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلَّمَ بِهِ الْمَوْتَى بَلْ لَّهِ الْأَمْرُ جَمِيعاً؛ و اگر قرآنی بود که کوه‌ها بدان روان می‌شد، یا زمین بدان قطعه قطعه می‌گردید، یا پرندگان بدان به سخن در می‌آمدند [باز هم در آنان اثر نمی‌کرد] نه چنین است، بلکه همه امور بستگی به خدا دارد» (رعد، ۳۱).

در آغاز إعراب آیه شریفه فوق را به بحث می‌گذاریم تا نخست اسم و خبر «أَنَّ» مشخص شود، آن‌گاه به نکات معنوی آن می‌پردازیم.

أَنَّ: از حروف مشبّهة بالفعل. قرآناً: اسم أَنَّ. خبر آن: «سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ» و دو معطوفش: أَوْ «قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كَلَّمَ بِهِ الْمَوْتَى»

طبرسی در توضیح این آیه شریفه می‌نویسد: جواب «لو» حذف شده است؛ زیرا سیاق کلام بر آن دلالت دارد و آن عبارتست از: «لَكَانَ هَذَا الْقُرْآنُ؛ همانا این قرآن است» می‌باشد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۲۹۳). علامه طباطبایی بیان می‌دارد: جواب «لو» حذف شده است؛ زیرا سیاق کلام بر آن دلالت دارد (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱، ص ۳۹۵).

درویش بیان نموده است: در کلام خدای -تعالی- ایجاز عجیبی واقع شده و آن در حذف جواب «لو» می‌باشد، و ما آن را «لما آمنوا: همانا ایمان نمی‌آورند» قرار دادیم (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۱۲۲) و زمخشری این وجه را برگزیده و آن را مرجوح دانسته، و وجه أرجح را عبارت «لکان هذا القرآن القرآن؛ همانا آن این قرآن است» دانسته است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۲۲).

«... وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَ الْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرَجُوا أَنْفُسَكُمْ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَ كُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ؛ و کاش ستمکاران را در گرداب‌های مرگ می‌دیدید که فرشتگان [به‌سوی آنان] دست‌هایشان را گشوده‌اند [و نهیب می‌زنند] جان‌هایتان را بیرون دهید؛ امروز به [سزای] آنچه بناحق بر خدا دروغ می‌بستید و در برابر آیات او تکبر می‌کردید، به عذاب خوارکننده کیفر می‌یابید» (أنعام، ۹۳).

در توضیح این آیه شریفه درویش بیان می‌کند: جواب «لو» حذف شده و عبارت حذف شده چنین می‌تواند باشد: «لَرَأَيْتَ أَمْراً عظيماً؛ همانا امر بزرگی را می‌بینی» (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۱۷۱)، و همچنین طبرسی جواب «لو» را «لَرَأَيْتَ أَمْراً عظيماً؛ همانا امر بزرگی را می‌یابی» قرار داده است و به همین ترتیب است زمخشری (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۳۳۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۶).

«وَ لَوْ تَرَىٰ إِذِ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبَارَهُمْ وَ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ؛ اگر ببینی آنگاه که فرشتگان جان کافران را می‌ستانند، بر چهره و پشت آنان می‌زنند و [گویند:] عذاب سوزان را بچشید» (أنفال، ۵۰).

درویش جواب «لو» را «لَرَأَيْتَ شَيْئاً عظيماً؛ هرآینه چیزی بزرگ می‌بینی» تقدیر گرفته است (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۲۱).

زمخشری جواب «لو» را «لَرَأَيْتَ أَمْراً قَظِيعاً مُنْكَرًا؛ همانا موضوعی زشت و ناپسند را می‌بینی» قرار داده است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۳). طبرسی بیان داشته است که جواب «لو»: «لَرَأَيْتَ مَنْظَراً عظيماً او أَمْراً عجيباً؛ همانا دیدگاهی عظیم یا امری عجیب را می‌یابی»، و حذف جواب در این گونه موارد کوتاه‌تر و رساتر از بیان آن است؛ زیرا بیان

جواب به یک وجه اختصاص دارد و حذف جواب وجوه بسیاری را شامل می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۵۵۰).

۳-۱. مصدری بدون عامل نصب بودن

وجه سوم از وجوه کاربرد «لو» وجه مصدری بودن آن است، جز اینکه «لو» مصدری عامل نصب نیست، برخلاف «أن» مصدری که عامل نصب است. کاربرد بیشتر «لو» مصدری با فعل «وَدَّ یا یُودُّ» «دوست داشت، دوست می‌دارد» و سایر مشتقات آن است مانند آیات شریفه زیر:

«وَدَّوْا لَوْ تُدْهِنُ فَيَذْهَبُونَ؛ دوست دارند نرمی کنی تا نرمی نمایند» (قلم، ۹).
«وَدَّتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّوكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ؛ طایفه‌ای از اهل کتاب دوست دارند که شما را گمراه کنند و حال آنکه نمی‌دانند که جز خود را گمراه نمی‌کنند و نمی‌فهمند» (آل عمران، ۶۹).

«وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ؛ بسیاری از اهل کتاب - پس از اینکه حق برایشان آشکار شد - از روی حسدی که در وجودشان بود، آرزو می‌کردند که شما را، بعد از ایمانتان، کافر گردانند» (بقره، ۱۰۹).

«وَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً؛ همان‌گونه که خودشان کافر شده‌اند، آرزو دارند [که شما نیز] کافر شوید» (نساء، ۸۹).

«إِنْ يَتَّقَوْكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ أَعْدَاءً وَيَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ وَالسَّيِّئَةُ بِالسُّوءِ وَوَدَّوْا لَوْ تَكْفُرُونَ؛ اگر بر شما دست یابند، دشمن شما باشند و بر شما به بدی دست و زبان بگشایند و آرزو دارند که کافر شوید» (ممتحنه، ۲).

«يُبْصِرُ وَهُمْ يُودُّ الْمَجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بَنِيهِ؛ آنان را به ایشان نشان دهند. گناهکار آرزو می‌کند که ای کاش برای رهایی از عذاب آن روز می‌توانست پسران خود را عوض دهد» (معارج، ۱۱).

«وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَوةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يُوْذَ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعْمَرُ أَلْفَ

سنة و ما هو بِمَرْحُوحٍ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ؛ و آنان را مسلماً آزمندترین مردم به زندگی، و [حتی حریص‌تر] از کسانی که شرک می‌ورزند خواهی یافت. هر یک از ایشان آرزو دارد که کاش هزار سال عمر کند با آنکه اگر چنین عمری هم به او داده شود، وی را از عذاب دور نتواند داشت. و خدا بر آنچه می‌کنند بیناست» (بقره، ۹۶).

«وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأُمَّتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً؛ [زیرا] کافران آرزو می‌کنند که شما از جنگ افزارها و ساز و برگ خود غافل شوید تا ناگهان بر شما یورش برند» (نساء، ۱۰۲).

«رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ؛ چه بسا کسانی که کافر شدند آرزو کنند که کاش مسلمان بودند» (حجر، ۲).

«يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِنْ يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُمْ بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَنْبَائِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُمْ مَا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلًا؛ اینان [چنین] می‌پندارند که دسته‌های دشمن نرفته‌اند، و اگر دسته‌های دشمن باز آیند آرزو می‌کنند: کاش میان اعراب بادیه‌نشین بودند و از اخبار [مربوط به] شما جویا می‌شدند، و اگر در میان شما بودند، جز اندکی جنگ نمی‌کردند» (احزاب، ۲۰).

۴-۱. به معنی تمنی

وجه چهارم از وجوه «لو» کاربرد آن به معنی تمنی در قرآن کریم است که در زیر آیات شریفه‌ای که در آن «لو» به معنای تمنی به کار رفته است ذکر می‌کنیم:

«فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةٌ فَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ؛ کاش بازگشتی برای ما بود و از مؤمنان می‌شدیم» (شعراء، ۱۰۲).

در آیه شریفه فوق چون «لو» معنای تمنی را بیان می‌کند؛ از این رو فاء سببیت در جواب آن منصوب شده است، همچنان که فاء «فأفوز» در جواب یا لیتنی در آیه شریفه زیر منصوب شده است (ابن هشام انصاری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۵۱).

«وَلَيْتَ أَصَابَكُمْ فُضْلٌ مِنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ

مَعَهُمْ فَأَقُورَ فَوْزاً عَظِيماً؛ و اگر غنیمتی از خدا به شما برسد - چنان که گویی میان شما و میان او [رابطه] دوستی نبوده - خواهد گفت: «کاش من با آنان بودم و به نوای بزرگی می‌رسیدم» (نساء، ۷۳).

درباره «لو» مبین معنای تمنی اختلاف شده است: ابن الضائع و ابن هشام (محمد بن هشام اللّخمی) گفته‌اند این «لو» نوعی مستقل است و نیازی به جواب ندارد. برخی گفته‌اند «لو» در این گونه موارد مفید شرط است که معنای تمنی به آن خورانیده شده است، به این دلیل که برای آن دو جواب منظور شده است، جواب منصوب بعد از «فاء سببیت»، و جوابی با «لام». ابن مالک گفته این «لو» همان «لو» مصدری است که ما را از آوردن فعل تمنی بی‌نیاز کرده است.

«....وَلَيْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ و ه که چه بد بود آنچه به جان خریدند، کاش می‌دانستند» (بقره، ۱۰۲).

«وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ اگر آنها گرویده و پرهیزگاری کرده بودند قطعاً پاداشی [که] از جانب خدا [می‌یافتند] بهتر بود - کاش می‌دانستند» (بقره، ۱۰۳).

ابن عطیه در توضیح دو آیه شریفه بالا می‌گوید: ممکن است کلام خداوند علم و آگاهی را از ایشان برداشته است و یا علم و آگاهی مفید را از آنان نفی نموده است (ابن عطیه اندلسی، ۱۳۹۸ق، ج ۱، ص ۴۲۵). علامه طباطبایی در توضیح دو آیه شریفه بالا بیان می‌دارد: آنان (ساحران و پیروان جادوگران) با رجوع اطلاعاتشان از موضوع جادو و جادوگران، سزاوار است برایشان تمنای علم و ارشاد شود (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۲۳۹).

در حقیقت علامه طباطبایی عبارت «لو کانوا یعلمون» را تفسیر نموده است. زمخشری در بیان آیه یادشده می‌گوید: قوله: «و لو أنهم آمنوا...» تمنای ایمان آنان است بر وجه مجاز و حاکی از توجه و اراده حق تعالی برای ایمان ایشان است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۰۲).

«فَأَذَانُهُمُ اللَّهُ الْخَزَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ پس خدا

در زندگی دنیا رسوایی را به آنان چشانید. کاش می دانستند قطعاً عذاب آخرت بزرگتر است» (زمر، ۲۶).

درویش در توضیح آیه شریفه فوق می نویسد: «لو» شرطیه است و جواب آن حذف شده است و ماقبل آن بر جواب محذوف دلالت دارد (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۸، ص ۴۱۳).
«وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِیَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ این زندگی دنیا جز سرگرمی و بازیچه نیست و زندگی حقیقی همانا در سرای آخرت است، کاش می دانستند» (عنکبوت؛ ۶۴).

«مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعُنْكُبُوتِ اتَّخَذَتْ يَتِيمًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعُنْكُبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ داستان کسانی که غیر از خدا دوستانی اختیار کرده اند همچون داستان عنکبوت است که [با آب دهان خود] خانه ای برای خویش ساخته و در حقیقت سست ترین خانه ها همان خانه عنکبوت است، کاش می دانستند» (عنکبوت، ۴۱).

علامه طباطبایی در توضیح آیه شریفه بالا می نویسد: اینکه خداوند می فرماید: «لو کانوا یعلمون» معنایش این است که کاش می دانستند که داستان آنان همچون داستان عنکبوت است، آنان را دوستان خود نمی گرفتند» (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۶، ص ۱۳۶).

علامه طباطبایی این مطلب را با عبارت کذا قیل این چنین گفته شده بیان نموده به نظر می رسد تشکیک ایشان درستی این تقدیر است و شاید نظر ایشان بر این بوده که «لو کانوا یعلمون» مفید معنای تمنی می باشد.

«فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ؛ برجای ماندگان به [خانه] نشستن خود، پس از رسول خدا، شادمان شدند، و از اینکه با مال و جان خود در راه خدا جهاد کنند، کراهت داشتند و گفتند: در این گرما بیرون نروید. بگو: کاش دریابند که آتش جهنم سوزان تر است» (توبه، ۸۱).

علامه طباطبایی در تفسیر آیه شریفه فوق بیان می دارد: گفتار خداوند که با «لو» مفید معنای تمنی شروع شده است، بیانگر ناامیدی از فهم و درک آنان است. از لابلای گفتار ایشان چنین برمی آید آن گونه که برخی دانشمندان نحو و اعراب قرآن کریم بیان

داشته‌اند «لو» نیازی به جواب ندارد، تنها مفید معنای تمنی می‌باشد» (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۹، ص ۳۷۷).

درویش می‌نویسد: «لو» مفید معنای شرط است و جواب آن حذف شده و تقدیر آن چنین است: «لو کانوا یفقهون: اگر می‌فهمیدند پیامبر را تنها نمی‌گذاشتند و به خانه نمی‌نشستند» (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۴۳).

تفسیر جلالین «لو» را شرطیه قرار داده و جواب آن را محذوف می‌داند: «لو کانوا یعلمون ذلک ما تخلفوا؛ اگر می‌دانستند کیفر سختی در مخالفت پیامبر پیش‌رو دارند پیامبر خدا ﷺ را تنها نمی‌گذاشتند» (محلّی و سیوطی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۰۳).
«إِنْ حَسَابُهُمْ إِلَّا عَلَى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ؛ حسابشان جز با پروردگارم نیست، کاش درک کنید و بفهمید» (شعراء، ۱۱۳).

درویش در توضیح آیه شریفه فوق می‌نویسد: جواب لو حذف شده و تقدیر آن چنین است: «لو تشعرون ما عبثوهم؛ اگر می‌فهمیدید اینکه حسابشان جز با پروردگارم نیست به آنان عیب نمی‌گرفتید» (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۱۰۰).

نگارنده این سطور بر این تصور است که چنانچه «لو» را به معنای تمنی فرض کنیم، نیازی به تقدیر جواب ندارد و معنای آیه شریفه فوق چنین می‌شود «کاشکی درک کنید و بفهمید».

«وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَندَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرْوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ؛ و برخی از مردم، در برابر خدا، همانندهایی [برای او] برمی‌گزینند، و آنها را چون دوستی خدا، دوست می‌دارند ولی کسانی که ایمان آورده‌اند، به خدا محبت بیشتری دارند. کسانی که [با برگزیدن بتها، به خود] ستم نموده‌اند اگر می‌دانستند هنگامی که عذاب را مشاهده کنند تمام نیروها از آن خداست، و خدا سخت کیفر است» (بقره، ۱۶۵).

علامه طباطبایی در توضیح آیه شریفه فوق می‌نویسد: «لو» در آیه شریفه فوق مفید معنای تمنی است و معنای آن چنین است: کاش آنان در زندگی دنیا روزی از عذاب را می‌دیدند و مشاهده می‌نمودند که همه قدرت مخصوص خداست، و آنان خطا کردند

که چیزی از قدرت را به شریکان بت پرست خود نسبت دادند، و خداوند در کیفر سختگیر است و نتیجه این خطا را به آنان می‌چشاند (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۴۱۵).

«وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأُ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ؛ و پیروان می‌گویند: «کاش برای ما بازگشتی بود تا همان‌گونه که [آنان] از ما بیزاری جستند [ما نیز] از آنان بیزاری می‌جستیم.» این‌گونه خداوند، کارهایشان را - که بر آنان مایه حسرت‌هاست - به ایشان می‌نمایاند، و از آتش بیرون آمدنی نیستند» (بقره، ۱۶۷).

علامه طباطبایی در توضیح آیه بالا می‌نویسد: «پیروان ستمکاران در حق خویشتن خواهش و تمنای بازگشت به دنیا را می‌نمایند تا از همانندهای پیروی شده خود بیزاری جویند چنانکه در آخرت از آنان بیزاری جستند» (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص ۴۱۵).

«وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنَبُوءَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَا جُزْءَ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ؛ و کسانی که پس از ستم‌دیدگی در راه خدا هجرت کرده‌اند در این دنیا جای نیکویی به آنان می‌دهیم، کاش بدانند قطعاً پاداش آخرت بزرگتر خواهد بود» (نحل، ۴۱).

زمخشری می‌نویسد: ضمیر «لو کانوا یعلمون» به کافران برمی‌گردد؛ یعنی اگر کافران بدانند خداوند برای مستضعفان دنیا و آخرت را در دستشان گرد می‌آورد، به دین آنان تمایل پیدا می‌کنند. و ممکن است ضمیر «کانوا» در «لو کانوا» به مهاجران برگردد، یعنی اگر بدانند مهاجران که هم دنیا و هم آخرت را دارند، به کوشش و صبرشان می‌افزایند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۱۰).

ابن عطیه اندلسی می‌نویسد: جواب «لو» در آیه شریفه فوق حذف شده و در تقدیر گرفته شده است (ابن عطیه اندلسی، ۱۳۹۸ق، ج ۸، ص ۴۲۲).

فخرالدین رازی در تفسیر کبیر می‌نویسد: در مرجع ضمیر «کانوا» در «لو کانوا یعلمون» دو قول است: اول این است که ضمیر «کانوا» به کافران برمی‌گردد، یعنی اگر می‌دانستند که خداوند برای مستضعفان دنیا و آخرت را فراهم می‌آورد، به دینشان تمایل پیدا می‌کردند؛ قول دوم این است که ضمیر «کانوا» به مهاجران برمی‌گردد، یعنی اگر

مهاجران منزلت و مقام خود را می‌دانستند، به کوشش و صبر و شکیبایی خود می‌افزودند (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۰، ص ۳۵).

«أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرْةٌ فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ؛ یا چون عذاب را ببیند بگوید کاش مرا برگشتی بود تا از نیکوکاران می‌شدم» (زمر، ۵۸).

علامه طباطبایی می‌نویسد: «لو» به معنی تمنی است و معنای آیه شریفه فوق چنین است: «یا انسانی آنگاه که روز قیامت عذاب را ببیند بگوید: کاش مرا بازگشتی به دنیا بود تا از نیکوکاران می‌شدم (طباطبایی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۷، ص ۲۲۹).

ابن عطیه می‌نویسد: «فأكون» داخل در مفهوم تمنی می‌باشد؛ بنابراین باید آن در تقدیر گرفته شود تا به تحویل مصدر رود و معطوف به «کرة» شود (ابن عطیه اندلسی، ۱۳۹۸ق، ج ۱۲، ص ۵۵۷).

شیخ الطائفة طوسی می‌نویسد:

معنای آیه شریفه «أو تقول حين ترى العذاب» این است که خداوند دستور می‌فرماید که بندگان خدا به دستور حق عمل نمایند و از گناهان بپرهیزند برای اینکه انسانی نگوید: وای بر من چرا در انجام دستورات خداوند کوتاهی نمودم و «لا» در آیه شریفه فوق حذف شده است، همان‌گونه که در آیه شریفه «يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ أَنْ تَضِلُّوا» حذف شده است (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۳۹).

نتیجه‌گیری

در این مقاله از کاربرد «لو» در معانی مختلف بحث شده است:

۱. به معنای شرط در زمان ماضی؛ ۲. به معنای شرط در آینده؛ ۳. «لو» مصدری؛ ۴. لو مفید معنای تمنی در بیان معنای شرط در آینده.

آیه ۶ سوره نساء مورد بحث قرار گرفت و بیان شد که دانشمندان نحو و اعراب قرآن کریم، «لو» را به معنای «شارفوا و قاربوا ترك الدنيا؛ نزدیک به رفتن از دنیا» گرفته‌اند و نگارنده در طی بحث از آیه شریفه یاد شده بیان داشت که نیازی به تأویل «شارفوا و قاربوا ترك الدنيا» ندارد، چون لو در آیه شریفه یادشده به معنای شرط در

آینده است و ترکوا فعل شرط و جواب آن خافوا علیهم می‌باشد.
درباره «لو» مصدری بیان شد که غالباً بعد از فعل «وَدَّ» یا «یَوَدُّ» و مشتقات آن به کار می‌رود و مفید معنای تمنّی است.

«لو» به معنای تمنّی که محور بحث این مقاله است و در آیات شریفه‌ای مانند «لو کانوا یعلمون» بقره، ۱۰۲ و ۱۰۳ و زمر، ۲۶ و مانند آن به کار رفته است، برخی مفسران و إعراب‌گذاران قرآن کریم لو را شرطیه قرار داده و کوشش نموده‌اند برای آن آیات جوابی حذف شده در نظر بگیرند؛ که نگارنده این سطور طرح جدیدی را ارائه نمود و به اثبات رساند که آیات شریفه یاد شده بالا و مانند آنها نیازی به جواب ندارد، و تنها مفید معنای تمنّی و به معنای «کاش می‌دانستند» و مانند آن است.

فهرست منابع

- * قرآن کریم.
- ** نهج البلاغه.
- ابن عطيه اندلسی، عبدالحق. (۱۳۹۸ق). المحرر الوجيز في تفسير كتاب الله العزيز (تحقيق و تعليق ابراهيم الأنصاري، ج ۱، ۸، ۱۲). قاهره: دارالفكر العربی.
- ابن فارس، أحمد. (۱۴۱۸ق). الصحاحی في فقه اللغة العربية و مسائلها و سنن العرب في كلامها. بيروت: محمد علي بیضون.
- ابن هشام انصاری، عبدالله جمال‌الدین. (۱۴۱۰ق). مغنی اللیب عن الكتب الأعاریب. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- جلال الدین محمد بلخی. (۱۳۶۶). مثنوی معنوی. تهران: امیرکبیر.
- درویش، محیی‌الدین. (۱۴۱۵ق). اعراب القرآن و بیانه (ج ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۷، ۸). سوریه: دارالارشاد.
- زمخشری، محمد بن عمر. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقایق التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل (ج ۱، ۲، ۴). بیروت: دار الکتاب العربی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۹ق). المیزان فی تفسیر القرآن (ج ۱، ۹، ۱۱، ۱۶، ۱۷). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (ج ۱، ۴، ۶). تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن (ج ۹). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فخر رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب (ج ۲۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محلی، جلال الدین؛ سیوطی، جلال الدین. (۱۴۱۶ق)، تفسیر جلالین (ج ۱). بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.